

Ю. М. ЗАХАРУК

До розробки теоретичних основ археології

Останнім часом помітно поживилась увага до постановки та розробки методологічних проблем науки, зокрема археологічної, що викликана її якісно новим періодом, узагальненням здобутків джерельного матеріалу і початком синтетичного рівня розвитку¹.

Умовою успішного прогресу теоретичних досліджень в галузі археологічної науки є правильне розуміння змісту її теоретичних проблем. Проте саме в цьому питанні досі немає єдності думок серед археологів, а це, звичайно, негативно відбивається як на самій постановці питання про розробку теоретичних проблем археології, так і на практиці її досліджень. Теоретичною основою археології, як і всіх суспільних наук, є філософія діалектичного та історичного матеріалізму.

Якщо «фундаментальною основою радянської археологічної науки, як і інших історичних наук, є філософське вчення марксизму-ленінізму, і в першу чергу, історичний матеріалізм»², то чи можна після цього говорити про ще якусь теоретичну основу археології. У зв'язку з цим слід нагадати, що питання про теоретичні та методологічні основи археологічної науки ставиться не вперше. В 20—30-ті роки, у період становлення радянської археологічної науки, коли питання методологічної переозброєності археології мало вирішальне значення, особлива увага приділялась проблемам марксистсько-ленінської методології та теорії. Мова йшла про ідейно-теоретичні, діалектико-матеріалістичні основи радянської науки взагалі і археологічної науки зокрема. Не дивно, що утвердження нового марксистського світогляду в радянській науці було тісно зв'язане і обумовлене гострою боротьбою з буржуазними методологічними школами, концепціями та теоріями у численних галузях наукового знання, в тому числі і в археології. В цих умовах на перший план висувалась філософська, ідейно-теоретична сторона наукової теорії та методології. Проте це аж ніяк не означає, що теоретичні та методологічні проблеми кожної науки обмежуються лише філософським аспектом. Хоч в період становлення радянської археологічної науки окремими дослідниками висловлювались думки про доцільність розробки конкретної методології та методики археологічних досліджень³, питання археологічної теорії та методології не стало предметом спеціального вивчення. Тільки недооцінкою специфіки археологічних знань, невмінням правильно визначити предмет, завдання та метод цієї науки можна пояснити заперечення самостійного значення археології як науки. Вимоги широких соціологічних узагальнень — з одного боку, і обмежена на той час джерельна база, з другого, не могли не привести до голого теоретизування, соціоло-

¹ Б. Рыбаков. Археология, проблемы и достижения.— «Наука и жизнь», 1969, № 11, стор. 35; Ю. Н. Захарук. Ленинское теоретическое наследие и некоторые вопросы развития археологической науки.— «Советская археология», 1970, № 2, стор. 10.

² Теоретические основы советской археологической науки. Тезисы докладов на теоретическом семинаре ЛОИА АН СССР. Из текста аннотации. Л., 1969.

³ В. И. Равдоникас. На новый этап.— СГАИМК, 1932, № 1-2, стор. 60.

гізаторського схематизму. Деяке уявлення про рівень історичних узагальнень того часу можна скласти при вивченні пам'яток степового півдня України і зробленого на його основі висновку про те, що «так звані скифи суть не хто інші, як ті ж добре відомі «скорчені, окрашені» і що тут на лице якраз той скачок, про який вчить діалектика»⁴. Не дивно, що реакцією на соціологізаторський схематизм, як порятунком від нього, було ігнорування, а інколи й заперечення важливості та доцільності розробки теоретичних проблем нашої науки.

А коли, нарешті, після гострих дискусій про предмет і завдання археологічних досліджень було визначено, що археологія є допоміжною історичною дисципліною, завдання якої полягає в збиранні та опрацюванні речового матеріалу як історичних джерел, почався період інтенсивного дослідження археологічних пам'яток та накопичення різноманітних джерел. Наступив «період великих археологічних відкрить». Та рано чи пізно кожна наука досягає такого рівня свого розвитку, коли потреба узагальнення її фактичного матеріалу стає першочерговою і постає питання про визначення вихідних принципів та методів узагальнення. За цих умов, коли наука ставить перед собою завдання, які не може вирішити своїми засобами, вирішальне значення належить філософії, а оскільки ці питання торкаються проблем розвитку науки, наукового знання взагалі, відповідь на них може дати та галузь філософської думки, що спеціально досліджує проблеми логіки та методології наукового пізнання. Це, однак, не означає, що філософія, логіка та методологія наукового пізнання озброює кожну науку готовою теорією та конкретними методами узагальнення даної науки. Мова йде лише про ті вихідні, обов'язкові для кожної науки принципи, на основі яких можна виробити відповідну теорію та метод, що задовольняли б високі вимоги наукового пізнання і враховували специфіку даної галузі науки. Бо якщо йде мова про філософську теорію та її метод, то саме вона цієї специфіки не враховує і тому не може мати безпосереднього застосування для даної науки. Як стверджує логіка та методологія наукового пізнання, єдиною формою наукового узагальнення для кожної науки може бути лише теорія, а засобами узагальнення — теоретичні методи. Лише теорія «дає цілісне знання про предмет, розкриває його закономірності, що не може бути досягнуто в інших формах знання»⁵. Теорія, як стверджує логіка та методологія наукового пізнання, є невід'ємним структурним елементом кожної науки⁶.

К. Маркс, який разом з Ф. Енгельсом був творцем філософської теорії, матеріалістичного погляду на історію та суспільний розвиток, при дослідженні проблем конкретної науки взагалі не міг обмежитись лише філософською теорією та методом, а розробляв конкретну теорію даної науки. Як відомо, саме за глибоку, всебічну розробку теоретичних основ та методу політичної економії Ф. Енгельс та В. І. Ленін високо оцінювали науковий подвиг Маркса, який знайшов блискуче втілення в «Капіталі».

А як вирішується сьогодні проблема теоретичних досліджень в нашій науці? Коли переглянути тематику теоретичних питань та проблем, які є предметом обговорення в наукових працях, не важко зауважити, що ці питання та проблеми охоплюють досить різні аспекти, різні рівні теоретичних узагальнень. І це можна пояснити не тільки різними поглядами дослідників на зміст і завдання теоретичних досліджень, але й складністю та багатопрофільністю теоретичної проблематики взагалі. Однією з найбільш поширених форм теоретичних узагальнень є праці, в яких дослідники, спираючись на ті або інші положення історичного матеріалізму чи багатой теоретичної спадщини класиків марксизму-ленінізму, роблять

⁴ СГАИМК, 1932, № 7-8, стор. 79—80.

⁵ П. В. Копнин. Логические основы науки. К., 1968, стор. 218.

⁶ Побудова наукової теорії. К., 1965, стор. 25.

спроби діалектико-матеріалістичного пояснення суспільних явищ історичного процесу. Добрим прикладом успішного здійснення такого напрямку теоретичних досліджень є переважна більшість змістовних і важливих в теоретичному відношенні праць, опублікованих в ювілейному збірнику Інституту археології АН УРСР, присвяченому 100-річчю від дня народження В. І. Леніна ⁷. Немає потреби особливо обґрунтовувати важливість узагальнюючих публікацій такого профілю. Слід підкреслити, що вони вигідно відрізняються від праць аналогічного профілю попередніх років саме тим, що вирішують конкретні питання стародавньої історії на основі узагальнення значного археологічного матеріалу, внаслідок чого стало можливим більш обґрунтовано дійти до вирішення таких актуальних проблем, як виникнення та становлення людського суспільства, економічні передумови виникнення класового суспільства, походження рабовласництва тощо. На основі накопичення нових археологічних матеріалів і їх розгляду у світлі марксистсько-ленінських положень по-новому досліджено проблеми палеоекономіки, закон народонаселення, процес становлення первісних форм ремісництва ⁸.

Інший характер досліджень мають праці, безпосереднім предметом яких є не досліджуваній наукою історичний процес, а сама археологічна наука. Вони безпосередньо торкаються проблем теорії археологічного знання, логіки археологічного знання, логіки археологічного дослідження. Якщо в дослідженнях попереднього профілю археолог спирається на ті або інші теоретичні положення для вирішення конкретних питань історії, то праці даного профілю стосуються самих теоретичних основ археологічного дослідження, теоретичних основ самої археологічної науки. Прикладом може бути збірник Ленінградського відділення ІА АН СРСР, який торкається важливих питань теорії нашої науки ⁹.

Останнім часом багато уваги приділяється обговоренню важливого теоретичного питання про соціологічний та історичний зміст такого фундаментального поняття нашої науки, як археологічна культура. Мабуть, ні одна теоретична проблема археології не викликала такої жвавої дискусії, такої кількості учасників і друкованих праць ¹⁰. І хоч поставлена проблема ще не знайшла свого остаточного вирішення, її дискусія свідчить про виключну актуальність розробки теоретичних основ археологічної науки і про зростаючий смак дослідників до питань археологічної теорії, про складність та труднощі, які виникають при постановці та вирішенні проблем археологічної теорії.

Значне місце в дискусії про археологічну культуру займало питання про те, чи є вона об'єктивною реальністю, тобто чи існує в дійсності ¹¹. Якщо вона є науковим поняттям, то говорити про її реальність не дово-

⁷ Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. М., 1970.

⁸ С. М. Бібіков. Марксистсько-ленінська методологія та археологічна наука.— «Український історичний журнал», 1970, № 4, стор. 48—50.

⁹ Теоретические основы советской археологической науки. Тезисы докладов на методологическом семинаре ЛОИА АН СССР.

¹⁰ А. Я. Брюсов. Археологические культуры и этнические общности.— СА, XXVI, 1956, стор. 5—27; А. П. Смирнов. К вопросу об археологической культуре.— СА, 1964, № 3, стор. 3—10; Ю. М. Захарук. Проблеми археологічної культури.— Археологія, 1964, К., стор. 12—42; А. Л. Монгайт. Археологические культуры и этнические общности.— «Народы Азии и Африки», 1967, № 1, стор. 53—69; М. И. Артамонов. Этнос и археология.— Теоретические основы советской археологии. Л., 1969, стор. 3—6; П. Н. Третьяков. Археологические культуры и этнические общности.— Там же, стор. 28—33; И. С. Каменецкий. Археологическая культура — ее определение и интерпретация.— СА, 1970, № 2, стор. 18—36; Л. С. Клейн. Проблема определения археологической культуры.— СА, 1970, № 2, стор. 37—51; Л. С. Клейн, С. С. Миняев, Ю. Ю. Пиотровский, О. И. Хейфиц. Дискуссия о понятии «археологическая культура» в проблемном археологическом семинаре ЛГУ.— СА, 1970, № 2, стор. 298—302.

¹¹ И. С. Каменецкий. Археологическая культура — ее определение и интерпретация.— СА, 1970, № 2, стор. 22.

диться. Бо, як твердить діалектико-матеріалістична теорія пізнання, наукові поняття є логічною, а не онтологічною категорією, є абстракцією, формою відображення¹² якогось фрагмента дійсності. Інша річ, коли мова заходить про об'єктивність наукових понять, про те, наскільки вони правильно відображають об'єктивну реальність. У даному випадку важливо, наскільки археологічна культура як наукове поняття правильно і об'єктивно відбиває конкретні реальні археологічні об'єкти. Це є одним із складних і поки що мало досліджених питань теорії археологічної культури. Його вирішення ніяк не можна підмінювати одним лише твердженням про об'єктивне існування археологічної культури, формально ототожнюючи її з реально існуючими археологічними пам'ятками.

Складність проблематики археологічної культури значною мірою може пояснюватись тим, що між самим поняттям археологічної культури і конкретними, реальними археологічними об'єктами, комплексами існують складні зв'язки і взаємовідношення. Є всі підстави твердити, що археологічна культура являє собою складну в структурному відношенні систему взаємозв'язаних археологічних фактів. У зв'язку з цим під час дискусії була слушно висловлена думка про необхідність розробки цілої системи понять, які б відбивали різні сторони та складові елементи структури археологічної культури і тим самим глибше розкривали її зміст та специфіку. Треба сказати, що в археологічній літературі уже знайшли поширення деякі специфічні поняття, зокрема такі, як «тип пам'ятника», «тип комплексу», «археологічний комплекс пам'яток», «культурний комплекс», «культурна група» та ін. В кожне з цих понять, як правило, вкладається різний зміст і, що не менш важливо, вони залишаються між собою розрізненими, що практично утруднює користування ними в археологічному дослідженні. Згідно з діалектичною логікою, кожне з наукових понять завжди повинно бути в певному відношенні, зв'язку з усіма іншими поняттями¹³. Якщо ж взаємозалежність між поняттями відсутня, то вони втрачають своє наукове пізнавальне значення. Сказане стосується не лише понять, пов'язаних з розробкою проблематики археологічної культури, а й понятійного апарата науки взагалі. Постійне вдосконалення понятійного апарата науки, як і уніфікація археологічної термінології — важлива передумова творчої розробки теоретичних основ археологічної науки.

Дискусія навколо проблем археологічної культури виявила, що зміст, який вкладається в це поняття, і роль археологічних культур в самому дослідженні не залишались незмінними. Минув час, коли археологічні культури були тільки засобом територіальної, хронологічної чи стилістичної класифікації археологічних пам'яток. З поглибленням знань про археологічні культури було очевидно, що археологічні культури є не лише джерелознавчою класифікаційною одиницею, а й несуть в собі відповідну інформацію про певні суспільні організми минулого, що відкриває перед нашою наукою нові можливості історичних узагальнень. Ці можливості, перш за все, залежать від самого історико-соціологічного змісту археологічних культур. Зокрема, гостро дискутується питання про співвідношення археологічних культур і етнічних спільностей. Багато дослідників звертало увагу на необхідність обережного підходу до його розв'язання, особливо коли мова заходить про археологічні культури, які відносяться до часу розкладу родоплемінного устрою і пізніших періодів. Між тим, як на це було звернено увагу під час дискусії, часто ті дослідники, які заперечують можливість ототожнення археологічних культур з етнічними спільностями, в практичній роботі цим положенням не керуються¹⁴.

¹² Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 168.

¹³ Там же, стор. 181.

¹⁴ И. С. Каменецкий. Археологическая культура — ее определение и интерпретация. — СА, 1970, № 2, стор. 35.

Що ж до черняхівської культури, яка, як відомо, належить до часу розкладу первіснообщинного ладу, ніхто з дослідників не сумнівається в можливості її етнічної атрибуції і відстоює лише різні концепції її етнічної приналежності. Чим же пояснити розбіжність між теоретичними положеннями і практикою археологічних досліджень? Наведені приклади свідчать про нерозвиненість археологічної теорії, про те, що без спеціальної розробки теоретичних основ науки марно чекати позитивного вирішення проблем, пов'язаних з історичною і соціологічною інтерпретацією археологічних джерел. На сучасному етапі розвитку науки мало проголошувати ті чи інші загальні положення, твердження, мало говорити, що археологічні культури лише в певних випадках можна ототожнювати з етносом, що, крім етнічних можливостей, треба враховувати й інші можливості атрибуції археологічних культур і не визначати, про які саме можливості йде мова. Якими б правдоподібними не виглядали ті або інші твердження, без належного обґрунтування і конкретизації вони залишаються довільними і тим самим втрачають методологічне та евристичне значення. Відповідні наукові твердження лише тоді можуть мати значення, коли відіграватимуть роль «керівних положень», «знарядь для аналізу конкретних даних»¹⁵. А це значить, що вони повинні піднятися до рівня справжньої наукової теорії. Дискусія навколо теоретичних проблем археологічної культури свідчить, що досі немає ще належно опрацьованої, обґрунтованої і загальноприйнятої теорії археологічної культури. І хоч дискусія не стільки вирішила, скільки поставила нові питання, які чекають свого розв'язання, в цьому, безперечно, полягає одна з важливих її сторін.

Наукове пізнання являє собою постійний процес постановки питань та відповідей на них. Ефективність наукових досліджень багато чим залежить від правильного визначення актуальних питань і проблем, від правильної наукової їх постановки¹⁶. Археологічна культура належить до найактуальніших проблем науки, до важливіших проблем теорії. Дуже важливо і те, що, ставлячи цю проблему, дослідники розуміють її складність, і при вирішенні тих або інших її сторін проявляють високу вимогливість і критичне ставлення до одержаних наслідків. Відзначаючи актуальність проблеми археологічної культури, суть якої полягає у створенні її наукової теорії, ми усвідомлюємо, що останніми далеко ще не вичерпуються теоретичні основи науки, що будуть складатися з цілої системи окремих теорій, в якій тільки одне з цільних місць має зайняти теорія археологічної культури. І якщо зараз проблемам теорії археологічної культури надається більше уваги, ніж іншим, то це в першу чергу пояснюється тим, що саме з ними в ході дослідження археологам найчастіше доводиться мати справу, а також і тому, що в цій ділянці теорії найбільш відчутно проявляються її слабості й суперечності.

Оскільки перед археологічною наукою постійно стоять питання про розробку власної теорії, слід нагадати про велике неоцінене значення, яке надавав В. І. Ленін проблемам наукової теорії та їх розвитку. Без сумніву, є всі підстави твердити, наводячи відомі ленінські слова про співвідношення революційної теорії та революційної практики, що без наукової теорії нема наукової практики. Ленін високо цинив значення наукової теорії. Він писав: «...для нас теорія є обґрунтування здійснюваних дій для певності в них»¹⁷, і неодноразово підкреслював, що лише завдяки теоретичній озброєності марксизм вперше дав можливість науці перейти від простого опису суспільних явищ до їх глибокого наукового аналізу¹⁸, що справжня наукова теорія «полягає в дослідженні і пояс-

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 70.

¹⁶ Ленинская теория отражения и современность. София, 1969, стор. 601.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 344.

¹⁸ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 113.

ненні»¹⁹ складних суспільних явищ. Без наукової теорії неможливо правильно дослідити і дати правильне пояснення досліджуваного предмета. Ось чому Ленін підкреслював, що навіть найцінніші роботи в галузі фактичних, спеціальних досліджень не можуть компенсувати помилковість теоретичних положень дослідника²⁰. Він гостро критикував так званий послідовний емпіризм Струве за його зневажливе ставлення до наукового аналізу, наукових узагальнень, наукової теорії.

Гаряче відстоюючи значення наукової теорії Ленін постійно закликав до необхідності творчої її розробки. Цей ленінський заклик однаковою мірою торкався розробки як філософської теорії, так і теорії окремих наук²¹. Разом з тим, закликаючи до розробки теорії, Ленін постійно застерігав проти загальних апріорних, безплідних теорій, які не можуть прийнятись за наукове вивчення фактів²². Він вимагав чіткого розмежування наукової теорії, «яка наближається до об'єктивної істини», від теорії довільної, фантастичної, чисто умовної²³. Він різко виступав проти претензій на особисту теорію тих дослідників, які в своїх працях торкаються безлічі питань, «декретуючи, з забавною сміливістю, найрішучіші висновки»²⁴. Такі «теорії» та «методи» дослідження Ленін називав вченим сміттям, а не наукою²⁵. Висока ленінська оцінка значення наукової теорії в розвитку кожної науки і вимогливість до них є надійним дороговказом при розробці теоретичних основ археологічної науки.

Посилення уваги до питань археологічної теорії, зростання питомої ваги теоретичних досліджень в загальному балансі наукових досліджень в цілому гостро ставить проблему оволодіння специфічними формами та засобами теоретичного мислення. Однією з характерних рис теоретичного мислення є високий рівень наукового абстрагування і мистецьке оперування науковими поняттями і категоріями. Це вимагає від дослідника високої культури філософського мислення. Складні завдання і специфічні методи теоретичних досліджень вимагають відповідної спеціалізації в галузі археологічної науки, а також їх організаційного оформлення. В таких розвинутих галузях природничих наук, як фізика, хімія та інших, вже давно існує поділ на спеціалістів-експериментаторів та спеціалістів-теоретиків. Близько ста років тому пройшов поділ між теорією і експериментом у фізиці, і з часом це давало позитивні наслідки²⁶. Про необхідність спеціалізації й організаційного розподілу праці у галузі історичної науки вже йшла мова в спеціальній літературі²⁷. На порядку денному — виділення теоретичних досліджень в окремий підрозділ археологічної науки, а разом з тим і необхідність відповідної спеціалізації археологів і, можливо, їх організаційного оформлення в наукових установах.

Великі, відповідальні й складні завдання стоять перед радянською археологічною наукою. Найширше розгортання теоретичних досліджень — одна з вирішальних умов і невідкладних завдань її успішного розвитку.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 237.

²⁰ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 315.

²¹ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 122.

²² Там же, стор. 121, 122.

²³ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 285.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 171.

²⁵ Див. там же.

²⁶ Макс Планк. Смысл и границы точной науки.— «Вопросы философии», 1958, № 5, стор. 109.

²⁷ А. И. Раки тов. К вопросу о структуре исторического исследования.— Философские проблемы исторической науки. М., 1969, стор. 184, 185.